

LBRIS

We know
books

MIRCEA MARE

BANATUL ÎNTRE SECOLELE IV-IX

MEȘTEȘUGURI ȘI OCUPAȚII TRADIȚIONALE

VOL. II

Editura EXCELSIOR ART
2005

CUPRINS

Cuvânt înainte	7
CAPITOLUL I	
Meșteșuguri și unelte (sec. III/IV-VI)	9
CAPITOLUL II	
Obiecte de podoabă și vestimentație din secolele IV-VI	34
CAPITOLUL III	
Meșteșuguri și unelte (sec. VII-IX)	51
CAPITOLUL IV	
Piese de podoabă și vestimentație din secolele VII-IX	64
CAPITOLUL V	
Concluzii	79
The Banat between the 4 th and 9 th c. AD (Summary)	88
Bibliografie	91
Abrevieri bibliografice	94
Lista ilustrațiilor	96
Ilustrații	98

I. MEȘTEȘUGURI ȘI UNELTE (SEC. III/IV-VI)

În evoluția societății autohtone, daco-romane și romanice, din spațiul Banatului istoric, pentru perioada secolelor III/IV-VI, prezintă un deosebit interes cunoașterea stadiului social-economic al comunităților rurale existente pe teritoriul fostei provincii Dacia după retragerea frontierei imperiale la sud de Dunăre.

Studierea ocupațiilor principale ale acestei populații de-a lungul perioadei de timp menționate este imperios necesară pentru precizarea trăsăturilor fundamentale ale culturii ei materiale.

Printre ocupațiile importante ale acestei populații sedentare, se află și activitățile meșteșugărești, care secondează activitatea primordială, cea agricolă, pe care o deservește cu produsele lor.

Exploatarea și prelucrarea minereului

Un rol deosebit între activitățile meșteșugărești îl deține exploatarea și prelucrarea metalelor, îndeosebi a fierului – în Banat –, pentru confecționarea de unelte utilizabile în diverse domenii de activitate umană.

În Banatul montan au existat numeroase locuri de unde au fost exploatare și anterior minereuri diverse, de către daci și, ulterior, de romani, ponderea având-o minereurile feroase¹.

În aceste zone, comunitățile locale, autohtone, vor gestiona activitatea de exploatare a minereului din subteran, centre importante de exploatare și reducere a minereului de fier fiind concentrate în perimetrele localităților Moldova Nouă, Oravița, Ocna de Fier, cât și pe cursul mijlociu al râurilor Bârzava – la Reșița, Bocșa, Berzovia, și Timiș – la Criciova.

În așezarea daco-romană de la Criciova (jud. Timiș) a fost descoperit un cuptor de redus minereul. Distrus până spre bază, cuptorul s-a păstrat pe o înălțime de 15 cm. Baza cuptorului și pereții – atât cât s-au păstrat, erau arși foarte puternic, primind o culoare cenușiu închisă.

Dimensiunile cuptorului erau reduse, având 36-45 cm în diametru, la bază, în timp ce pereții aveau, probabil, o formă tronconică.

În interior a fost găsită o lupă din fier, ruptă în două, cu diametrul de 26-28 cm și grosimea de 4,5 cm.

În apropierea cuptorului au fost descoperite bucăți de zgură metaliferă și mult cărbune².

Minereul redus în cuptorul descoperit în așezarea de la Criciova avea, ca punct apropiat de extracție, zone din Munții Poiana Rusca, la poalele cărora se află acest sit arheologic, datat în secolele III-IV.

Cercetările arheologice efectuate în zona Banatului montan au dus la descoperirea a numeroase cuptoare de reducere a minereului de fier, care au fost datate, pe baza materialului ceramic aflat în zona acestor instalații, în perioada secolelor III-IV³.

Astfel, la Reșița (jud. Caraș-Severin), în hotarul orașului, pe culmea dealului Cioara, a fost cercetat un cuptor de redus minereul. Acesta s-a păstrat pe o înălțime de 0,25 m de la nivelul vetrei. Pereții cuptorului, puternic arși, au fost săpați în panta dealului. Diametrul vetrei măsura la interior 0,52 m, având săpată o cavitate de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 0,24x0,17 m și adâncă de 0,10 m⁴.

La Berzovia (jud. Caraș-Severin), pe valea Bârzavei, au fost găsite zone întinse cu urme ale unor activități metalurgice. Astfel, la baza dealului *Pătrueni*, a fost cercetată vatra unui cuptor care avea diametrul de 0,50 m și care conținea o lupă de fier⁵.

Fizeș (jud. Caraș-Severin) – *Dâmbul Izvor*. În acest loc au fost descoperite două cuptoare de redus minereul.

Primul cuptor, descoperit în movila M_1 , păstra pereții pe o înălțime de 0,90 m. Aceștia erau confectionați din lut în care se aflau mici bucăți de piatră. Grosimea aproximativă a pereților, la bază, era de 0,30 m.

Diametrul exterior al cuptorului, la bază, era de 0,75 m, iar în interior, de 0,45 m. În partea superioară, cuptorul se îngusta, pereții având o formă conică.

Pe fundul cuptorului, ușor adâncit, se aflau mici bucăți de mangal și calcar.

În dreptul nivelului antic de călcare, aflat la 0,20 m deasupra fundului cuptorului, pe o lungime de 0,30 m, pereții cuptorului lipseau, lăsând loc pentru o „ușă” prin care se efectuau o serie de operații tehnice: încărcarea cuptorului, introducerea tubului suflant, scoaterea turtei de fier⁶.

În movila M_2 a fost găsit un cuptor de același tip (Pl. I), ai cărui pereți se păstrau pe o înălțime de 0,70 m. Diametrul exterior, la bază, era de 0,70 m, iar cel interior de 0,35 m.

Fundul cuptorului, acoperit cu zgură și bucăți de cărbune, era drept. Deasupra bazei se afla „ușa” cuptorului, de formă semiovală. În jurul cuptorului se găsea multă zgură, minereu de fier, tuburi suflante (Pl. II), bucăți de calcar și fragmente ceramice⁷.

În punctul *Drumul Mare* a fost descoperit un cuptor de tip asemănător cu celelalte două instalații prezentate.

Pereții, circulari, sunt confectionați din lut amestecat cu nisip, păstrându-se pe o înălțime de 0,85 m. Diametrul exterior, la bază, avea 0,75 m, iar în interior 0,40 m.

În jurul cuptorului au fost găsite fragmente ceramice, bucăți de țevi suflante din lut, zgură din fier și cărbune⁸.

La Șoșdea (jud. Caraș-Severin), au fost cercetate parțial mai multe cuptoare de redus minereul de fier. Acestea aveau vatra circulară, puțin albiată, cu interiorul vitrificat. Grosimea pereților este de 0,25-0,30 m, iar diametrul interior de 1,20 m. Pereții erau executați din lut bătut, având pietricele ca degresant. Cuptoarele aveau o înălțime păstrată de aproximativ 1,50 m, fiind cele mai mari din seria celor descoperite în zona de sud a Banatului⁹.

După retragerea Imperiului din fosta provincie Dacia, procesul metalurgic nu se va mai practica după sistemul roman, cu utilizarea de cuptoare masive din piatră și cu burdufuri pentru întreținerea focului¹⁰, ci prin utilizarea unor cuptoare de mici dimensiuni, a căror formă și tip de utilizare este întâlnit și anterior epocii provinciale, în epoca Latène, și s-a perpetuat până în feudalismul timpuriu în aria Europei centrale și răsăritene¹¹.

Cuptoarele investigate în bazinul râului Bârzava, de la Reșița în aval, la Bocșa, Berzovia, Șoșdea, se înscriu din punct de vedere tipologic într-o serie arhaică, care a cunoscut o lungă tradiție locală până la începutul mileniului II, fără a cunoaște modificări evidente.

Din acest motiv, tipologia acestor cuptoare nu ajută la încadrarea lor cronologică, aceasta fiind asigurată de prezența în preajma acestor instalații a ceramicii atribuită secolelor III-IV¹².

Procedura tehnologică. Cercetările metalografice au arătat că materia primă utilizată în atelierele metalurgice de la Șoșdea, Reșița și Gherteniș, aflate pe cursul Bârzavei, a fost magnetitul, exploatat în zona Munților Dognecei¹³.

Materialul combustibil utilizat pentru reducere era mangalul. În cuptor, pe lângă minereu și mangal se puneau și pietre de var, rocă ce ajuta procesul de reducere prin antrenarea impurităților din minereu.

Cuptorul era umplut cu mangal, minereu de fier și fondanți, în straturi care alternau, după care se aprindea în partea de jos.

Pentru a mări temperatura în cuptor, se utiliza un curent de aer, produs de foale, confecționate probabil din piele, care era introdus printr-o fantă practică în perețele cuptorului cu ajutorul unor tuburi suflante din lut¹⁴.

Temperatura obținută într-un asemenea cuptor, cu tot ajutorul oferit de curentul de aer, nu ajungea decât la cel mult 1000°, insuficient de ridicată pentru ca minereul feros să se topească, punctul de topire al acestui metal fiind de aproximativ 1525^o¹⁵.

Prin ardere, metalul se aduna sub formă de turtă în zona de reducere a gurii tuburilor suflante, iar părțile nemetalice și nevolatile se combinau între ele cât și cu o parte din fier, formând silicați mai mult sau mai puțin complecși – așa numita zgură –, care se scurgea la baza cuptorului¹⁶.

În urma acestui procedeu de reducere a minereului rezulta un randament redus,

exprimat într-o cantitate de fier de aproximativ 40-50%, restul fiind zgură care, uneori, era supusă unui nou procedeu de reducere, acolo unde materia primă era deficitară¹⁷.

Pe baza dimensiunilor cuptoarelor de la Fizeș (jud. Caraș-Severin), dintr-o încărcătură de minereu se obținea o cantitate de fier relativ mică, sub forma unei turte de aproximativ 20 kg.

Utilizarea acestor cuptoare era totuși rentabilă, având în vedere materia primă aflată în apropiere cât și posibilitatea utilizării aceleiași instalații pentru mai multe șarje.

Acest procedeu consta în scoaterea turtei de fier printr-o parte mobilă a peretelui cuptorului, formată dintr-o placă de lut – „ușă”, prin care se introducea și tubul suflant.

Prin același spațiu se efectua umplerea cuptorului cu o altă încărcătură, după care peretele mobil se închidea și procesul tehnologic era reluat¹⁸.

Acest tip de cuptor este utilizat și la Șoșdea (jud. Caraș-Severin)¹⁹ cât și în Transilvania, la Doboșeni (jud. Covasna)²⁰.

În cazul cuptorului de mici dimensiuni de la Criciova (jud. Timiș), acesta pare să fi deservit nevoile comunității rurale locale, fiind posibilă utilizarea acestuia și la retopirea metalului vechi²¹.

În teritoriile de câmpie și colinare ale Banatului existau suprafețe întinse care conțineau lentile feruginoase de proveniență sedimentar-aluvionară. Asemenea sedimente de oxizi de fier se găseau îndeosebi în zonele mlăștinoase ale câmpiei joase bănățene, formate pe brațele cursurilor lente ale râurilor Bega, Timiș, Aranca ș.a.

Asemenea depozite sedimentare de oxizi de fier, cunoscute și sub numele de „minereu de baltă”, erau cunoscute și exploatate din vechime de populația autohtonă care, în condițiile dificile provocate de marile migrații, va continua să utilizeze aceste resurse locale de materii, chiar dacă cantitatea și calitatea metalului erau mai modeste.

Urme ale unor activități metalurgice aparținând unor așezări din zona de câmpie a Banatului au fost semnalate la Dragsina, Biled și Cărpiniș (județul Timiș)²².

Cercetările sistematice au adus noi dovezi în această direcție.

La Hodoni – *Pustă* (jud. Timiș), în așezarea de sec. III-IV, este posibil să fi existat un cuptor pentru redus minereul sau un atelier – în semibordeiul nr. 10 –, pentru prelucrarea metalelor, după cum arată cantitatea foarte mare de zgură și fragmentele de lupă de fier găsite în interior²³.

La Jabăr – *Cotun* (jud. Timiș), în așezarea de sec. III-IV, a fost găsită o mare cantitate de zgură de fier, bulgări de metal și două creuzete din lut, lucrate cu mâna, de tip borcan, pentru metal topit²⁴.

Ateliere de reducere și prelucrare a metalelor neferoase

În câteva așezări daco-romane, cum sunt cele de la Timișoara – *Cioreni*²⁵ și Timișoara – *Freidorf*²⁶ au fost identificate urme de zgură metaliferă cu conținut neferos

cât și creuzete de mici dimensiuni, utilizate, de regulă, în ateliere de prelucrarea bronzului. Trebuie însă menționat că nu s-au găsit și instalațiile propriu-zise de reducere a minereului neferos. Ca atare, pe baza literaturii de specialitate, aceste descoperiri pot fi aduse în discuție ca elemente legate de o posibilă reducere și prelucrare, în cadrul unor ateliere, a metalelor neferoase.

Materia primă utilizată în astfel de ateliere era obținută din zăcămintele metalifere complexe (cupru, plumb, aur, argint) existente în zona montană din sudul Banatului – în munții Aninei, Dognecei, dar și în est, în Munții Poiana Rusca, de unde, pe căi diverse, era răspândită în întreg ținutul.

Din prezentarea principalelor date referitoare la extracția și prelucrarea minereurilor feroase din Banat se pot contura câteva repere definitorii.

Astfel, zona principală de extracție se afla în Munții Dognecei, din zona sudică a Banatului, minereul fiind utilizat în ateliere aflate în apropiere, pe cursul râului Bârzava – la Reșița, Bocșa, Fizeș, Șoșdea ș.a. (jud. Caraș-Severin).

În zona de răsărit a Banatului, exploatarea minereurilor se făcea din Munții Poiana Rusca, iar prelucrarea avea loc în așezări situate pe cursul Timișului – la Criciova, Jabăr, ș.a. (jud. Timiș).

În teritoriile de câmpie și colinare ale Banatului, exploatarea minereurilor se făcea din depozitele sedimentare de oxizi de fier – „minereu de baltă” –, după cum dovedesc descoperirile efectuate în așezările rurale de la Drăgșina, Biled, Cărpiniș, Hodoni, Timișoara – *Ciorenii* și Timișoara – *Freidorf* (jud. Timiș).

Tipologic, aceste cuptoare de redus minereul de fier, datate în sec. III-V, au o origine mai veche, ele continuând tradiția din perioada anterioară provinciei Dacia și nu au suferit modificări tehnologice de-a lungul mileniului I și până la Evul Mediu²⁷.

Ateliere de prelucrare a metalului

Meșterii fierari, care își desfășurau activitatea în așezările rurale foloseau aceeași tehnologie la confecționarea uneltelor care fusese utilizată în epocile anterioare de către geto-daci și apoi în perioada stăpânirii romane²⁸.

Lupele de metal obținute prin reducerea minereului în cuptoare speciale deveneau utilizabile după repetate prelucrări prin batere la cald pentru îndepărtarea sterilului – zgură și resturi de cărbune.

Metalul eliberat de impurități era modelat în stare incandescentă, luând forma diverselor tipuri de unelte și obiecte de utilitate curentă în viața comunităților rurale autohtone.

Deși în Banat nu s-au descoperit, până în prezent, ateliere propriu-zise de fierărie, existența acestora este dovedită indirect de prezența cuptoarelor metalurgice și de numărul mare de produse din fier realizate pe plan local.

Cele mai numeroase produse ale atelierelor de fierărie erau destinate, în principal, muncilor agricole și exploatării lemnului.

Unelte agricole – sape și seceri – au fost descoperite în așezarea de la Moldova Veche (jud. Caraș-Severin) – punct *Vinograda-Vlašikikraj*²⁹, iar la Padej (Voivodina, Serbia) – *Cigłana*, a fost găsit un fier de plug³⁰.

Unelte necesare exploatării lemnului – în special topoare și țăpine – au fost descoperite în așezările daco-romane de la Gornea (jud. Caraș-Severin) – punct *Zăsłoane*³¹ și la Moldova Veche (jud. Caraș-Severin) – *Vinograda-Vlašikikraj*³².

O serie de meșteșuguri tradiționale și ocupații casnice necesitau confecționarea unor unelte specifice, ele urmând a fi trecute în revistă odată cu prezentarea activităților în care au fost utilizate de către populația autohtonă daco-romană.

Deși mai puțin prezente în inventarul descoperirilor din Banat, pentru perioada secolelor III/IV-VI, armele – cum ar fi vârfuri de săgeți, vârfuri de sulite – erau confecționate de către meșterii fierari locali – cum arată piesele descoperite la Gornea (jud. Caraș-Severin) – *Zăsłoane*³³, atunci când necesitățile momentului o cereau.

Confecționarea obiectelor de podoabă și a accesoriilor vestimentare

În Banat, în perioada secolelor III/IV-VI, au funcționat, în cadrul unor comunități rurale pe lângă ateliere metalurgice, și câteva ateliere care prelucrau obiecte de podoabă și vestimentație.

Meșteri stabili sau itineranți confecționau astfel de obiecte, utilizând diferite metale, cum ar fi aurul, argintul și arama, dar mai ales aliaje, ca bronzul, alama și billonul.

Cercetări recente efectuate în interiorul castrului de la Mehadia (jud. Caraș-Severin), datând din secolul IV, au dus la descoperirea în centrul fortificației a unor amenajări meșteșugărești.

Astfel, în *via praetoria* a castrului a fost dezvelită parțial o vatră, care avea un perete delimitat de o țiglă mare. Vatra avea o formă ușor trapezoidală orientată cu intrarea spre est. Instalația avea orientarea est-vest. Lungimea păstrată a instalației era de 0,82 m, iar lățimea era cuprinsă între 0,62 m (la capătul de est) și 0,50 m (capătul de vest).

Podeaua amenajată a vetrei consta dintr-un strat de lut ars gros de 1 cm, întins peste stratul de pietriș al drumului. Se constată și o refacere a acesteia. În zonă s-au descoperit zgură de metal, picături de metal topit și oase de animale³⁴.

Dovezi indirecte asupra existenței unor asemenea activități meșteșugărești sunt oferite de descoperirea unor obiecte utilizate în procesul de producție, cum ar fi creuzete, linguri de turnat metal și lingouri.

Astfel, în așezarea de la Timișoara (jud. Timiș) – *Cioveni*, în umplutura fântânii au fost descoperite zgură metalurgică și un creuzet fragmentar, din lut, utilizat în procesul confecționării unor obiecte mărunte, necesare comunităților rurale autohtone, din perioada secolelor III-IV³⁵.

În așezarea de la Jabăr (jud. Timiș) – *Cotun*, pe lângă o mare cantitate de zgură metaliferă, au fost găsite două creuzete din lut, lucrate cu mâna, pentru metal topit³⁶.

La Gornea (jud. Caraș-Severin) – *Zăslone*, în așezarea de sec. II-IV, cercetările efectuate au dus la descoperirea, pe lângă unelte și arme, a unei linguri pentru turnarea metalului, utilizată în procesul confecționării unor obiecte de mai mici dimensiuni³⁷.

Pentru confecționarea obiectelor de podoabă și vestimentație, meșterii specializați utilizau, după caz, unul din cele două procedee tehnice principale.

Procedeul cel mai utilizat era acela al turnării pieselor în tipare monovalve sau bivalve, confecționate din piatră de origine vulcanică, în care erau săpate forme ale unor obiecte, cu diverse elemente decorative.

Celălalt procedeu consta în imprimarea în calupuri de lut a modelului ce urma a fi copiat, acestea preluând rolul unui tipar în care se turna piesa respectivă³⁸.

Pentru realizarea unor piese mai complicate ca formă și ornamentație, se utiliza și procedeul turnării în tehnica *à cire perdues* (a cerii pierdute). Aceasta consta în modelarea în ceară a formei și detaliilor obiectului, după care mulajul se învelea într-o pastă specială din lut, care, prin uscarea, lua forma obiectului ce urma a fi realizat. Metalul topit se introducea în acest tipar, ceara din interior se topea și se scurgea prin orificiile făcute special în mulaj. Metalul topit prelua, în interior, forma modelului, iar ulterior, după răcire, învelișul de lut era spart, iar piesa rezultată urma a fi finisată³⁹.

Aceste procedee tehnice au fost utilizate în perioada secolelor III/IV-VI la turnarea unor piese de îmbrăcăminte dar și cu rol decorativ, cum ar fi: catarama, fibule, aplice și pandative.

Un atelier în care erau turnate diferite piese din bronz este cel care a ființat în secolul VI, într-o zonă adiacentă Banatului, la Drobeta-Turnu Severin, în turnul Theodora⁴⁰.

Din acest atelier, cunoscut demult în literatura de specialitate, au fost publicate câteva „piese turnate”, aflate în faza semifinită în care apar fibule cu picior întors pe dedesubt (Pl. III), asociate cu catarama și verigi de chei.

Piese turnate după un model-etalon nu sunt încă desprinse și nu au îndepărtate bavurile după turnare.

Aceste piese, nefinisate, permit reconstituirea în detaliu a tehnologiei de fabricație în epoca romano-bizantină, care nu se deosebește de cea din antichitatea clasică.

În cele ce urmează, prezentăm o descriere a acestor obiecte⁴¹.

– Rebut de fabricație; bronz; turnare; dimensiuni: lungime – 11 cm; lățime – 7 cm; descriere: rebutul conține patru piese nefinisate; două fibule; lungime – 7 cm (fiecare); pentru a se obține în port-agrafa fibulei, șanțul de agățare al acului, matrița avea în locul respectiv o mică plăcuță din fier; decor: una din fibule, la baza port-agrafei avea turnate nervuri transversale în relief, sugerând înfășurarea sârmei pe arc.

Rebutul mai conține inelul unei chei și corpul acesteia, în forma literei „L”.

– Rebut de fabricație; bronz; turnare; dimensiuni: lungime – 11 cm; lățimea păstrată – 2-5 cm.

Se păstrează doar jumătate din obiectul rebutat, pe lungime, fapt sesizabil în partea superioară, unde se observă metalul rămas din ambele orificii de turnare.

Descriere: partea păstrată conține o fibulă; lungime – 7 cm; inelul unei chei; ambele piese sunt identice cu cele aflate la primul rebut.

– Rebut de fabricație; bronz; turnare; stare fragmentară; dimensiuni: lungimea – 7,5 cm; Descriere: este compus din două piese; inelul unei chei, identic cu cel menționat la piesele anterioare; corpul unei cataramă; decor – două capete de pasăre adosate, ciocul și ochii păsărilor redade realist; dimensiunea piesei – lungime 3,4 cm; pe spate, piesa are două găici care se perforau și cu ajutorul cărora catarama se prindea de curea.

– Rebut de fabricație; bronz; turnare; stare fragmentară; Dimensiuni: lungimea păstrată – 4 cm; Descriere: conține un fragment dintr-o fibulă de mici dimensiuni, nefinisată.

Piesele cele mai reprezentative din acest grup de obiecte sunt fibulele romano-bizantine, cu picior întors pe dedesubt, din sec. VI.

Rezultate din fibulele secolelor III-IV ale lumii romane, daco-romane și barbare, fibule evoluate și ele din prototipuri Latene⁴², fibulele cu picior întors pe dedesubt sunt cunoscute în două variante tipologice deosebite, dar considerate contemporane:

– primul este tipul cel mai apropiat de fibula din sec. III-IV, executat din bandă de metal, cu picior întors pe dedesubt și înfășurat spiralic pe arc⁴³.

– al doilea este tipul obținut prin turnarea metalului în tipar, fiind deosebit ca tehnică de cel cu picior înfășurat, dar asemănându-se ca formă – îndeosebi a piciorului – , cât și prin decorul turnat, imitând răsucirea sârmei pe corpul fibulei.

Se consideră că aceste două variante aparțin unui singur tip, atât prin apropierea constructive cât și prin faptul că se găsesc contemporane, în aceleași complexe arheologice.

Pe baza acestor considerente, se apreciază că aceste piese au fost confecționate într-un atelier romano-bizantin din secolul VI⁴⁴, după opinia noastră în a doua jumătate a acestui secol, înainte de prăbușirea limesului dunărean al Imperiului bizantin.

Piesele finite sau aflate în diferite stadii de prelucrare, cât și uneltele utilizate în activitatea de producere a obiectelor de podoabă și vestimentație fac dovada răspândirii acestui meșteșug în cadrul comunităților rurale de pe teritoriul Banatului în perioada secolelor III/IV-VI.

În acest teritoriu este posibil ca, pe lângă meșterii locali, cu ateliere stabile, să fi activat și meșteri itineranți, unii veniți de la sud de Dunăre, din Imperiu, care au adus noutăți tehnice și stilistice în domeniul obiectelor de podoabă și vestimentație, solicitate atât de populația locală cât și de grupurile de migratori care apreciau produsele aflate la modă în Imperiul bizantin.